

ה. חזרה לאלגוריה

על דרך בחירת האלגוריות

בפרק הסיום של העיון המוצע בזאת בשיר השירים, ראוי להעיר הערות ספורות בעניינה של האלגוריה. לכאורה, ההכרעה על תפיסת טקסט כבסיס לאלגוריה מנותקת ממה שיש בו בפני עצמו, המטרה היא העיקר, וכדי להגיע לתוצאות דומות ניתן לצאת מטקסטים שונים. בניסוח אחר, לאלגוריסטיקה אין גבולות. צריך רק לחשוב על מערכת קודים מתאימה, הליך של קידוד שיעביר את היסודות הלשוניים והספרותיים בטקסט נתון לתוצאתו האלגורית.

בדוגמה הקיצונית ביותר העולה בדעתי, יכול אדם המכיר את מאפייניו של 'ספר הטלפונים' (כך כונה בילדותי. היום: 'מדריך הטלפון'. מטעמים מובנים אני מעדיף מונח המכיל 'ספר'), להעבירו למסלול אלגורי. ייבחר לו דרך משל את השם הפרטי 'דוד' ואת השם 'משה'. בשם 'דוד' יראה – דרך דוגמה – 'אור', ובשם 'משה' – 'חושך', ובהנחה הסבירה שב'ספר' זה אין סדר בשמות הפרטיים 'דוד' ו'משה', אלא משמשים הם בערבוביה מלאה, יוכל לטעון, כי פיזורם נתפס כאלגוריה ל'מלחמת החושך באור', המתגלה מדי דפדוף ודפדוף בספר. אגב, אם לבו הולך שבי אחר מספרים, יוכל להחליט, כי הספרה 3 (בסוף מספר!) מציין אור ו-6 חושך, ומכיוון שגם במקרה זה אין צפוי סדר בהיערכותן של ספרות אלו בסופי המספרים שבמכלול מספרי הטלפון, יוכל, אם יחפוץ, להגיע לאותה מסקנה עצמה. אחר כך – ממשיך סיפורנו – יקבע בספר שני שמות משפחה, ומכיוון שהשמות הנזכרים – דוד ומשה, עשויים לשמש גם כשמות משפחה, ימשיך האחד לציין אור והשני חושך. אולם, הפעם תתקבל כמובן תמונה של סדר – דוד בקבוצה אחת ומשה בשנייה, ולבסוף ישרים טיעונו, וידבר על מתח בין גילויים המסודר של חושך ואור לבין הופעתם בערבוביה אחוים זה בתוך זה. וכדי שלא נשכח את חובבי המספרים, דומני כי במבנה הידוע של 'ספר הטלפונים', אם יעבירו הללו את הספרות שבחרו לתחילת המספר, לא יתקשו גם הללו לקבל איוושהי הדמיה של סדר!

החפץ לקרב את הדוגמה שנותחה כאן לזו של שיר השירים יוכל להחליט על הצבת הצמר 'אהבה-שנאה' במקום 'חושך ואור' (הפעם לא אנקוב בשמות!). אני ער

לקיצוניותה של הדוגמה, ומסופקני אם התיאוריה של הספרות תקבלנה בחיוב (אלא אם כן יוחלט כי זו דוגמה לאלגוריה של הצגת דוגמאות קיצוניות, ואולי אלגוריה למשחקי שטות), ולמען האמת, לטעמי אין בה טעם וריח. אם הבאתיה חרף צד של השתטות שיש בה, הרי אין זה כבסיס לשאלה – 'מהי אלגוריה?' אלא, לשאלה 'מהי אלגוריה טובה?' כשכאן, מדרכו של עולם, הטעם הספרותי והמאפיינים האסתטיים משחקים תפקיד חשוב, ומשיכתנו אל היצירה המורכבת, רוצה לומר, המערכת: טקסט ופרשנותו האלגורית, נקבעת על-פיהם. וכמובן, כמעט מיותר לציין, הדברים אינם מסתיימים באסתטיקה לשמה, ההפתעה לעומת הבנאליות, המורכבות לעומת הרדידות – עשויים לקבוע השלכות עמוקות לדיון פרשני – ערכי ומוסרי, באלגוריה הנבחרת. אשר לדוגמתנו, למעט צד מסוים של הפתעה שיש בעצם בחירת דוגמת ספר הטלפונים שהצגתי קודם, אין בה מכל אלו, ולכן נחזור מיד לדוגמת שיר השירים כבסיס לאלגוריה.

גישה פשוטה תאמר שאיכותיה של האלגוריה תלויה במערך מרכיביה – מפת היסודות הטקסטואליים המשרתים את התמונה האלגורית. ואם ניקח כדוגמה את השימוש הפשוט בשיר השירים לאלגוריה ליחסי ה' וישראל, הרי מתוך המורכבות הטקסטואלית שעליה הצבענו בפרקים קודמים, ניתן להקיש על מורכבותם של היחסים בין ה' לישראל, על גווניהם וגווני גווניהם, ושוב, כל זאת בהבנה שמורכבות וגיוון מאפיינים את טקסט המוצא.

רש"י, שבחר דגם אלגורי מסוים לשיר השירים, שניתן לראותו כאלגוריה היסטורית (ראו להלן), לא הזניח גם את המשמעות הפשוטה של היסודות הטקסטואליים העומדים כבסיס לאלגוריה. אפשר, שזה נובע מגישתו העקרונית בפירושו, המשלבת פשט ודרש, אך במקרה הנידון, ברור שפרשנות מסוימת של הפשט (הבסיס לאלגוריה) משפיעה מאוד על הדרש האלגורי.

למשל את 'ערשנו' שב"אף ערשנו רעננה" (א, טז) הסביר רש"י ב'בית המקדש' – יסוד חשוב באלגוריסטיקה ההיסטורית של שיר השירים, לשיטתו: "המשכן קרוי מטה...וכן המקדש קרוי מטה...על שהן פרין ורבין של ישראל". בפרשנות זו מובן ש'ערשנו' מתייחס למיטה, ומיטה זו מסמלת כבר על-פי חז"ל את המקדש. פירוש הפשט הגיוני מאוד, אם כי ניתן לפרש גם אחרת ('ערש' – כרם מודלה¹). ברור, כי הדגשתו של רש"י על תפקיד המיטה צובעת בצבע מיוחד מאוד, הכרוך ברמיזה למעשה אישות, את המסקנה האלגורית (אגב, ספק אם פשוטו של מקרא מגיע לידי כך!), ויש כאן שימוש אלגורי רב-עוצמה במוטיב רב-עוצמה. דוגמה נוספת: "והגפנים סמדר" (ביג) – כל העניין הזה לפי פשוטו לשון חבת פתוי שבחור מרצה את ארוסתו לילך אחריו...". גם כאן

לשון פרשנות הפשט 'חיבת פיתוי' תעניק עוצמה ועומק לאלגוריה, שלא חיתפס עוד כחיבה סתמית או כאהבה קבועה ועומדת. ואף הבנת הנסיבות ב"קמתי אני לפתוח לדודי' (ה,ה) – כלומר, בלב שלם ונפש חפצה כמקשטת עצמה להתאהב על אישה בריח טוב", 'משררת' מגמה דומה.

הנה כי כן, גם אם בכללותה, המערכת האלגורית פשוטה ובהירה, הכיוון שאליו מוביל פירוש הפשט משפיע על גווני הגוונים ביחסנו למתרחש בעלילה האלגורית. כללית, זה יהיה יחסנו לתפיסות האלגוריסטיות של שיר השירים. אלגוריסטיקה זו איננה שרירותית לחלוטין, והיא מקיימת יחסי גומלין מורכבים בין פשט לדרש. בדיון שלהלן נסקור שני טיפוסים כלליים – אלגוריות היסטוריות ואלגוריות של הידבקות באל. אך טרם נציע את דברנו בנידון נסקור בקצרה את היחס לשאלת המטפורות בשיר השירים.

שאלת המטפורות

שאלה מעניינת העולה בדיון מהסוג המוצע בפרק זה מתייחסת להשוואת הנאמר כאן לדרך ניתוחו בפרקים הקודמים. האם בהקנתנו משמעות מטפורית לתיאורים שונים בספר לא פעלנו בכיוון של אלגוריסטיקה של הטקסט. עקרונית, ניסינו בפרקים הקודמים לטעון להיצמדות לפשט – פשט, במובן של התבססות על הנמקות סבירות ככל שניתן לטיעונים הפרשניים ועקביות בהצגתם. במסגרת דיון המקבלת 'אילוץ' אלו, לגיטימי לטעון טענת מטפוריות. למשל, הטענה, כי הדר-שיח הספציפי העומד ביסוד השירים חורג מטקסט של שירי חתונה גרידא, ומייצג דיבור ודיאלוג מהותי בין שונים באשר הם, כרוכה בהענקת אופי סמלי מסוים למצבים המתוארים. כמוה גם בחינת בקשת הנערה את הדרד הנחבא, כביטוי לצד עמוק של חיפוש החבוי בהוויתנו האנושית. אפשר שבמובן המדויק, מדובר במיטונימיות הרואות את מה שנאמר במפורש, כחלק מעניין אנושי רחב ועמוק לאין ערוך. מיטונימיה, במובן של תפיסת יסודות בסיפור כחלק מהויה כוללת יותר, שהמיוצג ב'סיפור' מוכלל בו. אנו מעדיפים להשתמש – לא-בלי התלבטות – ב'מטפורות', מושג ספרותי פילוסופי רב-עוצמה, בגין התחושה שמדובר כאן במשהו שונה מאוד מן ההבנה הפשוטה של שירי חתונה המיוחדים לדבר, הנקבעים בכורח אילוץ קונוונציה ספרותית-פולקלוריסטית מסוימת מאוד. בחרנו אפוא, אגב נטילת חופש פרשני לא-מבוטל, במטפורה, גם אם שימושנו במושג נושא במובן מסוים אופי של מטפורה למושג המטפורה – מטפורה על גבי מטפורה.

חשוב שייאמר, הניסוח – 'שיר השירים הוא קבוצת שירי חתונה' נושא בהכרח משמעות פרשנית מסוימת. שירי חתונה מייצגים טיפוס ספרותי תכליתי המכוון לרגע מסוים ונסיבות מסוימות ביותר, המכתיבים את פרשנותם. מצד שני, נקודת מוצא

1 י' פליקס, שיר השירים – טבע, עלילה ואלגוריה, ירושלים תשל"ד, עמ' 51.

סטנדרטית, ואולי קפואה, זו ניתנת לניצול על מעין דרך של איפכא מסתברא, לא רגע ספציפי של נישואין – גדול ונכבד ככל שיהיה – עומד כאן על הפרק, אלא התמשכות הזמן לתקופת חיים. זו היא לדעתנו המטפורה – העתקה ממצב בעל מאפיינים מסוימים מוגדרים ומובנים, למצב שונה בעליל כשהחוט המקשר דק למדי.

האם מותר לראות את התקבצותן יחד של ה'מטפורות' דלעיל כיצירה אלגוריסטית? אלגוריה היא 'מטפורה נמשכת, רחבה', וניתן לראות בשיר השירים התמשכות גם של המוטיבים האנושיים הכלליים. ועדיין, האם תפיסה אלגוריסטית איננה מצריכה מערכת מסודרת יותר, ולא רק אוסף רעיונות המיוצגים על-ידי מטפורות שונות. איפה עובר הגבול? גם כאן איננו בטוחים כי המילונים-מונחונים לספרות יאמצו את החיבור המוצע לאלגוריה, אך לדעתנו יש בכל אלו תחומים אפורים.

כללית אנו מעדיפים – לגבי שיר השירים! – להשתמש במונח אלגוריה בהקשר של רוחב ומטפורה – עומק. תפיסת האלגוריה כמטפורה מורחבת, שהרחבתה בהקשר הנידון בכיוון של עלילה, מובילה לתפיסתה כמשל שפענוחו קשור במישורין בעלילה – שלביה והתפתחותה. העלילה בכללותה כהליך שיש בו ממד של זמן המשמש מסד לתמונה העולה ממנו. השימוש במטפורות, שעשויות להיות חוליות במרקם האלגורי, נעשה בכל הקשור לאמירות ספציפיות יותר, שעיקרן בעוצמתן הנקודתית. בסיכום דיונונו נחזור לסוגייה זו.

בין ה' לישראל

טענתנו הבסיסית היא כזכור, כי הדרך שאנו מבינים את פשוטו של הכתוב משפיעה על דרשנותו האלגורית, כדי להדגימה, נדון בשני ענייני יסוד בשיר השירים, שהבנתם תוך ניתוח מה שמקובל לכנות פשוטו של מקרא, תשפיע על טיבם של הרעיונות העולים מן המסכת האלגורית.

האחד קשור להבנת 'אהבה'. למותר לציין, כי האהבה מהווה ציר תוכני-רעיוני שסביבו נעים אירועי שיר השירים. אולם, אהבה איננה מושג חד-משמעי. אהבה בהקשרה המקראי ובשימושיה בזמן המקרא, יכולה להתפרש כביטוי לקבלת אדנות ברמה האישית ("ואם אמר יאמר העבד אהבתי את אדני את אשתי ואת בני לא אצא חפשי" שמות כא,ה), וכהתקשרות דיפלומטית המגיעה עד להתחייבות של בעל ברית ברמה הפוליטית ("...כי אהב היה חירם לדוד כל הימים" מלכים-א ה,טו). ובכן, מה יבין אדם הקורא 'אהבת את ה' אלהיך', האם 'בכל לבבך' יטהו לכיוון משהו המזכיר אהבה אישית, או שמושג ה'ברית' הנפוץ כל-כך במקרא ייתן את הטון, ותהיה זו 'אהבה' של בעל ברית וכן חסות לארדנו – האישי או הפוליטי. בהעמידם את מטפורת יחסי איש ואישה כבסיס ליחסי ישראל וה', העניקו אפוא הנביאים (הושע, ירמיהו ואחרים), משמעות מסוימת ליחסי

אלו, אם כי בתוך יחסי איש ואישה מובלע גם המוטיב של הברית והנאמנות. לעומת זאת, תחושה פשוטה ואמיתית של כל קורא היא, כי בשיר השירים מדובר באהבה מסוג אחר, אהבה פשוטה לאישה על כל מה שמשמע ממך, ומכאן עשויה להיגזר האהבה לה' שב'ואהבת את ה'.

אומנם, כפי שנראה להלן, גם אהבה זו פתוחה עדיין לפרשנויות אלגוריסטיות שונות, אך ברי שעצם ההעמדה על אהבת איש אישה במובן של שיר השירים, עושה ליחסי ה' והעומד מולו משהו משמעותי וחשוב.

בסיכום, אפשר כמובן לדבר על העשרת המושג והפקעתו מסוג אחר של 'אהבה' שהיה ידוע במקרא. ויחד עם זאת, למותר לציין ששאלות רבות נותרות פתוחות. עיקרה של אהבת שיר השירים איננה כמדומה גילוי של נאמנות פשוטה, במובן המתקשר לברית. המוטיב המוביל באהבה זו הוא החיפוש המתמיד. האם זה נותן אוטונומיה לאוהב גם להתחמק מאהובו, גם כשמדובר באהבת האדם לה? מהי המשמעות של התחמקות זו בחיים הדתיים? אנו מבינים טוב למדיי מהי אהבה דו-צדדית במישור הפשוט של שיר השירים, אך משמעותה ביחסי האנושי והאלוהי טעונה הבהרה.

הנקודה השנייה היא משמעות העלילה. אם אנו מבינים את העלילה כעלילה במובנה הפשוט המתנהלת לאורך ציר זמן המחייב שלבים ותחנות, האלגוריה עשויה להפוך מאמירה נקודתית שמשקפת פסיכולוגיה מסוימת לאלגוריה היסטורית. בדרך זו פסע רש"י שהפך את המדרשים הבודדים לחיבור אחד כפי שנראה להלן.

נציג כאן שתי דוגמאות לאלגוריה היסטורית. האחת קדומה – רש"י, והשנייה חדשה, דוגמת יעבץ.

האלגוריות ההיסטוריות – רש"י

רש"י, שלא כמנהגו בהרבה ספרים, הקדים לשיר השירים הקדמה. לאחר הבחנתו המפורסמת בין 'דוגמא' לפשוטי המקראות, הוא משרטט את מלוא רוחב היריעה ההיסטורית הנגללת בשיר השירים (האלגוריה): "אומר אני שראה שלמה ברוח הקודש שעתידין ישראל לגלות גולה אחר גולה, חורבן אחר חורבן, ולהתאונן בגלות זו על כבודם הראשון ולזכור חבה ראשונה אשר היו סגולה לו מכל העמים...ויזכרו את חסדיו ואת מעלם אשר מעלו ואת הטובות אשר אמר לתת להם באחרית הימים. ויסד ספר הזה ברוח הקודש בלשון אשה צרורה אלמנות חיות...משתוקקת על בעלה מתרפקת על דודה, מזכרת אהבת נעוריה אליו ומודה על פשעה, אף דודה צר לו בצרתה ומזכיר חסדי נעוריה ונוי יפיה וכשרון פעליה, אשר בהם נקשר עמה באהבה עזה, להודיע כי לא מלכו ענה ולא שלוחיה שלוחין כי היא עוד אשתו והוא אישה והוא עתיד לשוב אליה". על מדיניות דרשנית עקרונית זו הוא חוזר גם במהלך הפירוש, בפרק א'. בין הדוגמאות ההיסטוריות

השונות, הוא משבץ הערה מתודולוגית: "ואם תעוררו" (ב,ז) – יש מדרשי אגדה רבים ואינם מתיישבים על סדר הדברים כי רואה אני שנתנבא שלמה ודבר על יציאת מצרים ועל מתן תורה וביאת הארץ ובית הבחירה וגלות בבל וביאת בית שני וחורבנו".

ברור שביסוד ניסוח זה מגולמת הדריות ביחסים בין ישראל לה', מסוג זה או אחר, אך פרשן-דרשן כרש"י הרוקם אלגוריה שיסודה לאומי, אינו יכול להתעלם מהפער הבסיסי בין ה' לעמו – העם תמיד בוגד בה' ולא להפך. לפי זה, שיר השירים כאלגוריה יכול להגיע לכל היותר לזיקה של געגועים, אך לא לשמש בסיס לטרוניה משמעותית של העם על ה'. אם כן, בהשוואה לטקסט המוצא, אין לדבר כאן על עצמיות רבה ואוטונומיה משמעותית של אחד האוהבים.

כיוון מעניין מפתח רש"י בניסיון להצמיד את האלגוריה לעלילה היסודית. כיוון זה כרוך בניסיון לעמוד על התבנית ההיסטורית המוצפנת בשיר השירים – 'ראה שלמה ברוח הקודש שעתידין ישראל לגלות גולה אחר גולה...'. גישה בסיסית זו מובילה אותו לארגן את ההשוואות ההיסטוריות הנקודתיות הנפוצות כל כך במדרשי חז"ל על שיר השירים לפי מפתח היסטורי רחב. הניסיון לסדר את הדוגמאות המדרשיות לפי סדרן ההיסטורי עקבי למדי. נציג אחדות מהן. הנה, בפתחה בפרק א' הוא מדבר על ימי המדבר: "מישרים אהבך" (א,ד) – ולפי דוגמתו הם מזכירים לפניו חסד נעורים אהבת כלולות לכתם אחריו במדבר...". וחטא העגל: "שחורה אני ונאווה" (א,ה) – ...שחורה אני במעשי ונאה אני במעשה אבותי, ואף במעשי יש מהם נאים, אם יש בי עון העגל יש בי כנגדו קבלת התורה...". במסגרת אותה תקופה ניתן לדבר כמובן על אירועי יציאת מצרים: "בני אמי נחרו בי" (א,ו) – הם בני מצרים שגדלתי בהם ועלו עמי בערב רב...". גם בדברי ה' על פי הדוגמא שבפרקנו מתייחסים לאירועים הקדומים בעברה של האומה: "תורי זהב נעשה לך" (א,יא) – נמלכנו אני ובית דיני לפני בוא פרעה שאשיאנו ואחזק את לבו לדרוף אחרך...". וכך עולה שוב ושוב ב'דוגמאות', פירוש ענייני המדבר המרוכזים כולם בתחילת המסכת שטווה רש"י. עקביות זו מנחה כמדומה את רש"י בפירושו לפסוק שהבאנו לעיל 'ערשנו רעננה'. הבנה זו של 'ערשנו רעננה' חלה כמובן גם על המקדש, אך רש"י מציין כאן בראשונה את המשכן, משום שבפרק זה נמצאים אנו 'היסטורית', עדיין בשלב המדבר.

במהלך המשך הפירוש הוא מתחיל לגלוש לאירועים מאוחרים יותר. "כמעט שעברתי מהם" (ג,ד) 'עד שמצאתי' שהיה עמי בימי יהושע לכבוש שלושים אחד מלכים". אחר כך בא עיסוק במקומות מקודשים: "מה יפו דודך" (ד,ט). כל מקום שהראת לי שם חיבה יפה הוא בעיני: גלגל, שילה, נב וגבעון ובית עולמים...". ומעין סיכום של אירועי בית ראשון: "אני ישנה" (ה,ב). כשהייתי שלווה ושקטה בבית ראשון נואשתי מעבוד הקדוש ברוך הוא כישנה ונרדמת", ואירועים ספציפיים בימי בית ראשון:

"שלח ידו" (ה,ד). והראה נקמתו בימי אחז והביא עליו חיל מלך ארם ויכו בו וישבו ממנו שביה גדולה... 'ומעי המו עליו' בא חזקיהו בנו ושב בכל לבכו לדרוש להקדוש ברוך הוא וכל דורו שלמים... אף יאשיהו נאמר בו כי ראה פורענות שבאה על מנשה ועל אמן לקיים 'שלח ידו מן החור ומעי המו עליו'. אחר כך באים אירועי החורבן: "מצאוני השומרים" (ה,ז) – נבוכדנצר וחילותיו, ובהמשך אירועי שיבת ציון: "אנה פנה דודך" (ו,א) – כשחזר והשרה רוחו על כורש ונתן רשות לבנות באו ואמרו להם: 'אנה פנה דודך' אם חזור אליך נבקשנו עמך...". ודומה לו: "לרעות בגנים" (ו,ב) – ...בגנים אשר נפוצו שם אותם שלא עלו מן הגולה משרה שכינתו עליהם בבתי כנסיות ובתי מדרשות". ומהלך זה מגיע עד תקופת החשמנאים: "כמו שחר" (ו,י) – הולך ומאיר מעט מעט – כך היו ישראל בבית שני בתחילה זרובבל פחת יהודה ולא מלך והיו משועבדים לפרס וליון ואחר כך נצחום בית חשמונאי ונעשו מלכים". ובהמשך: "לא ידעתי" (ו,יב) – כנסת ישראל מתאוננת לא ידעתי להזהר מן החטא שאעמוד בכבדי ובגדולתי ונכשלתי בשנאת חנם ומחלוקת שגבר במלכי בית חשמונאי הורקנוס ואריסטובלוס עד שהיה מביא אחד מהם את מלכות רומי וקבל מידו המלוכה ונעשה לו עבד...".

אנו מקפידים להביא את גודש הדוגמאות הללו כדי להראות עד כמה מאורגנת הייתה התמונה ההיסטורית העומדת ביסוד האלגוריה. למעשה נטל כאן רש"י חופן מדרשים, שבמקור שיטת ארגונם הייתה שונה לחלוטין, ושזר אותם – דבר דבור על אופניו – לאורך ציר זמן של היסטוריה בת אלפי שנים. ידועה מגמתם של חז"ל לחמוק מניסיונות להציב תמונה היסטורית מאורגנת, ועניינם בעבר בא לידי ביטוי בעיקר בהבזקי התייחסות נקודתיים.² בניסיונו של רש"י לארגן את החומר ניכרת מודעותו, כי השגחת ה' בהיסטוריה בולטת לא רק בהתייחסות לאירוע הבודד, אלא בהתפתחותם של תהליכים לאורך זמן ולהשתלבותם זה בזה כצבת בצבת עשויה. החשוב לענייננו הוא, כי הוא תופס את עלילת שיר השירים כבסיס לכל זאת. עלילה אנושית, שמטבעה מתפרסת על משך חיי אדם, הופכת להיות עלילה היסטורית רבת דורות.

אלגוריה היסטורית – דוגמת זאב יעבץ

הגותו ההיסטורית-דתית של זאב יעבץ ראויה כמובן לדיון מעמיק מזה שיוצע כאן, והסתייגות זו כוללת גם את זיקתה של הגות זו לפרשנות שיר השירים,³ שמעט ממנה מובא להלן. לעניינינו חשוב להצביע על ניסיונו ליצור הפרדה חדה בין האלגוריה לפרשנות הפשט, ולבסס את הפעולה האלגוריסטית על הבנה טובה של פשט זה. הוא מגיע לניסיון

2 על ההיכטים העקרוניים של סוגייה זו ראו: י"ח ירושלמי, זכור, תל אביב תשמ"ח, עמ' 37-48.

3 ז' יעבץ, חזון השיר, מוסף האלומה, א, תרצ"ו.

להבין בצורה מדויקת ומדוקדקת ביותר את העלילה, עד כדי הצגתה כסיפור מקביל לטקסט המקורי, המסופר בלשונו (שגם היא נוטה אל השירי!), תוך שהוא מצייר את ההתרחשויות בשיר השירים דבר דבור על אופניו. פירוט מדוקדק זה כרוך בהענקת שמות לגיבורים – 'שולמית ועמי נדיב', 'השאובים מפסוקיו, ואין זה מיותר לציין, כי זאת בניגוד לרושם העולה מפרשטו של מקרא של היעדר שמות לגיבורים.⁴

לא נפתח כאן את מלוא יריעת פרשנותו האלגוריסטית ואת מקורותיה,⁵ אך נציין כי יותר משמוביל הדקדוק בפרטי העלילה למסקנות היסטוריות הכרוכות בהעמדת תמונה היסטורית מקיפה, יש בו כדי להעמיד מצבים פסיכולוגיים אצל הגיבורים, הנדרשים באלגוריה כמצבים דתיים-לאומיים. נפתח בדוגמה שהיא מהותית לענייננו: "לשמע דבריה הוכה (הרוד=עמינדב) בתמהון כי דבריה ענו בה כי בגדה בו על כן הזילה אותו לעג כי גם המון לבו אליה גם ענותו בידי זרם ומטר לא שוו בעיניה אף בטורח הקל הזה לעטות כותנתה ולהציג את כף רגלה על הארץ. בנפש מרה הניף עוד את ידו אליה דרך החור אשר בדלת לאות כי נפטר הוא מפניה להרחיק נדוד ממנה. אז נהפך לבבה אליו פתאום וכליותיה החלו ליסרה על פשעה, והגיורי אהבתה נעורו ויתרגשו ויחלו להציק לה ולענותה עד מאוד...".⁶ ניתן דעתנו, מדובר כאן ב'בגדה בו' וב'פשעה'. אין זה כמובן החיפוש שפרשטנו באופן שאנו הבנו את העלילה.

ובסיכומנו: "אם נתבונן היטב אל הצביון המתרחש בשיר השירים ואל הרוח המתפעמת בו נמצא כי כל תשוקת עמינדב הרועה היתה להוציא את רעיתו השולמית משאון קריה ולשבת עימה בנאות שדה...ולעומת זה היו נבזים בעיני שניהם חיי עיר המלוכה בכבוד עושרה ותענוגיה התפלים והעשוקים אשר בקרבה כאשר יראה מתוך דברינו בעצם הספור ובמערכות הכתובים אשר הקבלנו. אולם, ככל אשר יסופר פה על הרועה התמים אשר שם אל כל לבו להסיע את רעיתו תמתו מתרבות הערים, ככה רצה הקב"ה לזכות את ישראל ולהוציא את עם סגולתו מן התרבות השוקקת הזו ומכל

4 "השולמית" (א,1) עשוי להתפרש ככינוי למקומה – ירושלמית או בת העיר שונם. ודאי שכינוי על שם המקום, ובמיוחד ירושלים, איננו תחליף לייחוס ממשי. נהפוך הוא, יש כאן בריחה מקריאה בשם. "עמי נדיב" (ויב) עשוי אכן להיגזר משם מקראי 'עמינדב', אך כאן מופיע ככינוי משמעותו הנדיב בעם, והוא בא על דרך ההפלגה, כדי לתאר את גודל התרגשותה.

5 אך נכון יהיה למצער להזכיר את מאמציו הגדולים לקשר את תמונת שיר השירים למקרא בכללותו (הדבר עולה גם מכותרת המשנה למאמרו '...הוא פשר דבר מגילת שיר השירים במתכונתם אל יתר כתבי הקודש'), כדי לבסס את עמדת חז"ל הרואה בו ספר שהוא קודש קודשים, אך ערה לניסיונות לעשות בו שימוש כזב. מבחינה זו יש בפרשנותו של יעבץ משהו מן האפולוגטי.

6 שם עמ' 13.

מחמדיה ומעשקותיה אשר תמלא את יושביה שכרון ויגון חמס ומרמה וחפץ ה' זה הוא העובר כחוט השני בכל רקמת חזון הנביאים וספרי הקודש".⁷

אם כן, המסקנות העולות מן האלגוריסטיקה של שיר השירים קשורות להעמדת מצב דתי עקרוני כתכלית לאומית. מדובר בשינוי מהותי בסביבת המחיה ו'בית הגידול' הלאומי, שאמור לאפשר חיים ישראלים נכונים. אכן, גם הקורא את פשוטו של מקרא יגלה נימה של ביקורת כלפי גורמים בתרבות העירונית,⁸ אך ברי שמוטיב זה מוקצן מתוך רצונו של יעבץ להעמיד תכלית לאומית העולה בקנה אחד עם האופן שהוא תופס את עם ישראל בשחר העידן הציוני.

בין ה' לפרט – אלגוריה לערגה לה' ולדבקות בו

שיר השירים סביב ציר האהבה סובב, והבא לדרשו אלגוריסטית כמוסב על אהבת אדם לאל, יכול כמובן להתמקד, לאו דווקא באהבה בהקשרה הלאומי, אלא גם בזו שבין האישיות הפרטית לאל. כיוון דרשנות כזה של שיר השירים עולה אצל פילוסופים יהודים, שעניינם הבנת דרכו של האדם אל האל.

הרמב"ם אינו משרטט דגם עקרוני להבנה אלגורית של שיר השירים, אך כמתן משמעות מטפורית לכמה מפסוקיו הידועים, ובהערות עקרוניות שבהן ליווה את דרשנותו, ניתן לגלות את דבר קיומו של דגם עומק כזה. הדברים עולים בשימוש שעשה במספר מקומות בפרקי הסיום של מורה נבוכים, בהכריו על מטרת הקיום האנושי ובהציגו את מעלתו הגבוהה.

"והנה התכלית הזו לדעתי יכול להשיגה מי שאלף את עצמו לה מבעלי המדע כפי סדר זה של הכשרה. אבל שיהא האחד מבני אדם יהיה בידו מהשגת האמת והחשק במה שהשיג, מצב שבו יהי מדבר עם בני אדם ומתעסק בדברים ההכרחיים לגופו, וכל דעתו באותה שעה מופנית אליו יתעלה והוא לפניו יתעלה תמיד בלבו, והוא עם בני אדם בנגלהו, על דרך מה שנאמר במשלים הפיוטיים אשר נאמרו לעניינים הללו 'אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק וגו' הרי דרגה זו איני אומר שהיא דרגת כל הנביאים, אלא אומר אני שהיא דרגת משה רבנו" (מורה נבוכים ג נא). לענייננו חשוב כאן במיוחד הביטוי 'מה שנאמר במשלים הפיוטיים אשר נאמרו לעניינים הללו'. שיר השירים מוצג כאן כחבר בקבוצת המשלים הפיוטיים שכוונו לעניינים הללו, הלא הם תכלית האדם והיכולת להתקרבותו אל ה'. הפסוק הנדרש כאן אלגוריסטית הוא: 'אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק' המובן כהתמשכות של מצב תודעתי נבואי, המפקיע את האדם מידי מהותו

7 שם עמ' 19.

8 עמדנו על כך לעיל פרק א'.

האנושית הפשוטה, ומעניק לו עצמיות שונה מתוך חיבור ל'דוד'. ברי שפסוק מעין זה מציג את הערגה האינסופית לה' כתכלית, אך בה בעת גם מתווה את הדרך אל... מעין 'שינה' של 'אני' – מהות אחת של האדם, בד בבד עם ערנות של מהות אחרת – 'לבי ער' הקשובה תמידית ל'דפיקות הדוד'.

שימוש דומה בשיר השירים מתוך דרשנותו האלגוריסטית, נעשה בקטע הבא העוסק גם הוא ב'פסגות' האנושיות: "...אבל השלמות הזו הסופית היא לך לברך ואין לאחר עמך שתוף כלל, יהיה לך לברך. ולפיכך ראוי לך שתשתדל להשיג את זה הקיים לך, ואל תיגע ותעמול לאחרים אתה השוכח את נפשו עד שהשחיר לבנה בהשתלט עליה הכוחות הגופניים, כפי שנאמר בתחילת אותם המשלים הפיוטיים הנשואים לעניינים אלה אמר 'בני אמי נחרו בי שמוני נותרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי...' (מורה נבוכים ג נד). גם כאן הבסיס להבנה הוא תפיסת שיר השירים כ'משלים הפיוטיים'. והפסוק הנדרש 'בני אמי נחרו בי..', הופך את גוון עורה של הנערה לסמל לתודעתה הנבואית, העלולה להיות מושחרת על ידי כוחות הגוף.⁹

עמדה אלגוריסטית עקרונית מפורשת מעט יותר, עולה מדברי רבי מנחם המאירי ממשיכו ההגותי של הרמב"ם: "...כלומר שאין בריאת האדם שהוא תכלית המכוון בזה העולם התחתון כדאי, כיום שיגיע למה שהוא מכוון ונרמז בשיר השירים. וזהו תכלית האחרון ויתד שהכל תלוי בו, והוא דבקות הנפש בהפרדה מזה החומר המגונה והתאחדה בשכל הנפרד, אשר נרמז שם בעניין 'ישקני מנשיקות פיהו' (פירוש משלי עמ' ג'¹⁰).¹¹ כאן עומד כבר 'שיר השירים' בכללותו, ובאופן ישיר, כמושא הפעולה האלגוריסטית. ומכיוון שהובאה האסמכתה של 'ישקני', נסיים בדברי הרמב"ם במורה נבוכים. "...ויגדל הלהט (הדבקות) באותה ההשגה והחשק עד אשר תפרד הנפש מן הגוף אז במצב אותו העונג ועל עניין זה רמזו חכמים במיתת משה ואהרן ומרים כי שלושתם מתו בנשיקה... הכוונה כי שלושתם מתו במצב עונג אותה ההשגה מעוצם החשק. והמשיכו חכמים ז"ל בדבר זה על הדרך הפיוטית המפורסמת הקוראת את ההשגה שהושגה בעת עוצם חשקתו יתעלה נשיקה, כמו שאמר 'ישקני מנשיקות פיהו וגו''. והנה אופן זה של מות הוא הנצלות מן המות באמת" (מורה נבוכים ג נא).

9 היבטים עקרוניים שונים של הסוגייה נידונו אצל: ש' רחנברג, הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים: הערות מכוא, תרכ"ן, נט, תש"ן, עמ' 133-151, ואנו מבקשים כאן להתמקד בשאלת המעבר בין הכתוב לדרשתו האלגוריסטית.

10 מהדורת מ' משי זכב, ירושלים תשכ"ט.

11 משהו על הסוגייה ראו אצל: מ' הלברטל, בין תורה לחכמה – רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימוניים בפרובנס, ירושלים תשס"א, עמ' 35-36.

אם נבוא לסכם, יש באלגוריסטיקה הזו מיצוי מרבי של מושג האהבה על-פי פרשנות מסוימת. נדגיש, משמעות מסוימת!! אף כאן מזדקרת השאלה – מהי אהבה? האם היטמעות חר צדדית ב... או דיאלוג בין שווים, המעורר לאפשרות של בריחה. דומה, כי העלילה לא מוצתה בכל אלו במישרין, אלא אם נבין את העלילה כמהלך מתמיד של התמודדות בין הבשר לרוח כדי להגיע לדרגה האנושית הגבוהה.

החד-צדדיות של האלגוריות

בסיכום דיונונו ראוי לציין, כי חרף ממד של שרירותיות שיש בהעמדת פרשנות אלגוריסטית לטקסט נתון, יש מן הדוגלים בפרשנות אלגוריסטית של שיר השירים שהתבססו על תפיסת פשט שלו. חלק מהם אף ראו, לא רק את הערגה והאהבה כעומדים בפני עצמם, אלא התבוננו בהם כמהויות המתפתחות באופן המוכתב על-ידי עלילת שיר השירים. זוהי ללא ספק דרגה גבוהה של היצמדות לפרשנות הפשט. אולם, מכיוון שמושאי הפעולה האלגוריסטית הם אדם או לאדם העומדים מול ה', קשה מאוד – תיאולוגית – להגיע למיצוי מאפיינים מסוימים של הפרשנות הפשוטה, כפי שעמדנו עליה בפרקים הקודמים.

ציינו לעיל את העדפתנו להשתמש במטפורה כציון להתייחסות חדשה לגמרי לביטוי נתון, שיש בה מן המפתיע. כך כמדומה ראוי להסתכל על השימושים ב'אני ישנה ולבי ער', 'ישקני מנשיקות פיהו' ודומיהם המעבירים מצבים גופניים למצבים מיוחדים של התגלות פנים אל פנים. אלו מטפורות רבות עוצמה, אך השאלה מהי משמעותה של אלגוריה – באופן שאנו משתמשים במושג זה בשיר השירים – המתייחסת למבנה בכללותו והעלילה המקופלת בו, נשארה פתוחה. האם החיפוש הגלום בעלילה כפשוטה הוא דר-צדדי גם באלגוריה. האם מותר לאדם ליזום אותו, כשהמשמעות היא לברוח, לחמוק? או שהאהבה היא מסע חד-כיווני של התקרבות אל...! ובהקשר האלגורי הרחב – איך נציג ברמת הסמל והמשל את מבני השיח שניתחנו לעיל? את מה יש לראות כתשובת האל בהבנה שדו-שיח קיים? האם מותר לתאר את האל מתוך אהבתו, כדרך שמתארים האהוב ואהובה איש את בן זוגו, וזה מחזיר אותנו ל'צלם אלוהים' שבו נבראנו. ערוצים אחרים ביהדות התירו התמודדות עם שאלות אלו מתוך לגיטימציה של הקטרוג. האם באלגוריות העתידיות של שיר השירים נראה גם כיוונים שכאלו ההולכים עם דרשנות פרשנות הפשט שהוצעה כאן? לעתיד פתרוני.